

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ СЕГМЕНТ ЗАХІДНОЇ СОВЕТОЛОГІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ З ВИВЧЕННЯ СРСР У МЮНХЕНІ, 1954–1960 РР.)¹

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка
email: roman.dodonov@knu.ua

Анотація. Аналізуються публікації періодичного видання «Український збірник» Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Збірник виходив у другій половині 1950-х років в умовах формування біполярного світу, Холодної війни, коли після смерті Й. Сталіна М. Хрущов продовжував стратегію радянізації окупованих країн Східної Європи. Західний світ потребував знань про стан народів по той бік «залізної завіси», що породило численні советологічні центри та інститути. Образ України, що постає на сторінках «Українського збірника», фіксує досягнення та проблеми повоєнного відновлення радянської республіки, розвиток її економіки, ідеології, культури.

Ключові слова: українознавство, советологія, Холодна війна, Інститут з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені.

Постановка проблеми. Українознавство – це міждисциплінарна галузь знань, що досліджує історію, культуру, мову, економіку, географію України та українства. Вона постає як теоретична форма саморефлексії розвитку українського народу та його етнічної території в усьому часо-просторовому вимірі. Українська держава має сприяти будь-яким проявам такого самопізнання, втім у відомі історичні періоди вони підпадали під статтю «українського буржуазного націоналізму» і були фактично заборонені радянською владою. За цих умов українознавчий дискурс розгортався переважно в емігрантському середовищі.

У попередньому випуску журналу «Українознавство» (2025/1(94)) було

оприлюднено декілька оглядових статей, присвячених стану українознавчих центрів за кордоном: у США, Канаді [31], Великій Британії [49], Німеччині [45], Австрії, Швейцарії [68]. Дослідники зазначають, що сучасні наукові центри українознавства в Європі мають різне походження. Частина з них була створена при університетах і дослідницька складова їхньої діяльності є прямим продовженням освітнього процесу. Інша частина, значно менша за кількістю інституцій, походить зі старих аналітичних центрів, що утворилися ще в роки Холодної війни в умовах жорсткої конфронтації «двох систем» та, відповідно, ідеологічного протистояння капіталістичного та соціалістичного таборів.

¹ Стаття написана в межах виконання внутрішньоуніверситетської наукової послуги № 24ВНП079-01 «Актуальність та перспективність напрямів досліджень в галузі українознавства шляхом моніторингу основних наукових трендів світових центрів Ukrainian Studies».

Про один із таких наукових центрів і йтиметься.

Україна, яка після Другої світової війни майже в повному складі її етнічних територій входила до Радянського Союзу, залишалась для Заходу *terra incognita*. З одного боку, швидкими темпами йшла повоєнна відбудова країни, а з іншого – опір ОУН-УПА не припинявся аж до 1955 року. Чи варто було Заходу його підтримувати? Прийняття рішення з цього питання ускладнювалося багатьма невизначеностями. До інформації, що надходила з офіційних радянських джерел, довіри було мало: занадто часто влада використовувала її в пропагандистських цілях, інколи навмисно вводила супротивника в оману. Для того, щоб правильно інтерпретувати повідомлення радянських газет, потрібно було мати досвід, яким володіли лише громадяни СРСР. Так, з суто прагматичних, переважно розвідувальних та ідеологічних міркувань з'явилися перші советологічні центри, укомплектовані радянськими інтелектуалами, які емігрували на Захід.

Советологія (або радянознавство) – міждисциплінарна галузь західної науки, спрямована на вивчення політичної, економічної, соціальної та культурної системи СРСР. Вона охоплювала аналіз радянських інститутів, ідеології, зовнішньої політики та впливу СРСР на інші держави. Саме в рамках советології, не в останню чергу завдяки фінансуванню спецслужб, здобуло свого розвитку європейське українознавство другої половини ХХ століття.

Зрозуміло, що в самій УРСР досягнення цієї науки не визнавали, ставили під сумнів висновки експертів, які вважалися ворогами і демонізувалися всіма можливими засобами. Як зазначає

О. Ярошинський, «у часи «розвинутого соціалізму» слово «українознавство» не було повністю стерте з офіційного лексикону. Його не тільки знали й згадували, а й присвячували праці – книжки, брошури, писали про нього дисертації. Однак через те, що це слово було чужим і ворожим, його закували, як у наручники, лапками. Отож, коли й писалось щось про українознавство, то тільки для того, щоб донести до радянського громадянина, що «українознавство» – це те ж саме, що і зло, диверсія, фальсифікація, імперіалізм, фашизм, мілітаризм, антикомунізм і ще казна-що. Українці мали жахатися буржуазного, ворожого й закордонного «українознавства», яке через своїх агентів – спочатку фашистських, а потім імперіалістичних прихвостнів – стоїть на службі ідеологічних диверсій, імперіалізму, мілітаризму, антикомунізму» [47, с. 9–10]. За такими звинуваченнями відходило на другий план, що серед цих «лицарів плаща і кинджала» було чимало видатних учених, державних діячів часів УНР, а також тих інтелектуалів, які вимушені були втікати в Європу під час Другої світової війни. Останні були чудово обізнані з радянськими порядками і могли відрізнити реальність від пропаганди. Саме їхніми стараннями в післявоєнній Європі складався образ Радянської України.

Звернення до советологічної сторінки історії Ukrainian Studies дасть змогу краще зрозуміти напрямок і зміст європейських і американських досягнень у відповідній галузі досліджень. На прикладі лише одного советологічного центру – Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені (Munich Institute for the Study <of the History and Culture> of the USSR, далі – MIS USSR)

– ми спробуємо окреслити контури уявлень тогочасних західних інтелектуалів про Україну та українців.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом для написання статті є україномовні видання цього Інституту. У фонді Лідії та Теодосія Онуферко бібліотеки Науководослідного інституту українознавства (нині – підрозділу Наукової бібліотеки імені М. Максимовича) Київського національного університету імені Тараса Шевченка зберігається підбірка журналів «Український збірник» – періодичного видання MIS USSR (Фото 1). Журнали видавалися по 1960-ті роки, всього 17 книг.

Перший і другий випуски журналу датовані відповідно груднем 1954 і

1955 р. Вони надруковані у типографії “Logos” (München, Rosenheimertsr, 46a) і дещо відрізняються від наступних випусків форматом та кращою якістю поліграфії. Оприлюднені в ньому статті мають розширені анотації англійською, німецькою та французькою мовами. Незважаючи на наміри видавничої ради подавати з 3-го випуску повнотекстовий англійський переклад україномовних статей, третя і всі подальші книги вийшли винятково українською. Вочевидь через брак фінансування Інституту довелося розривати контракт із типографією. Випуски 3–17 видані на друкарській машинці та скопійовані ротапринтом. Але ці зовнішні зміни не відобразилися на змісті наукових публікацій.

Окрім «Українського збірника», джерельною базою нашого дослідження є й інші періодичні видання MIS USSR: щомісячний “Bulletin”, щоквартальний «Вестник», “Sowjetstudien”, “Ukrainian Review”, «Білоруський збірник» тощо.

Серед сучасних публікацій, що оцінюють діяльність MIS USSR, варто згадати насамперед статтю Чарльза О’Конелла “The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition” в електронному архіві Пітсбурзького університету “The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies” [5]. Автор швидше негативно ставиться до підривної антирадянської діяльності Інституту, акцентуючи увагу на зв’язках його співробітників із нацистськими та американськими розвідувальними установами. Відповідно О’Конелл скептично оцінює якість советологічних студій в Інституті, вважаючи їх суцільною пропагандою.

Методологічні аспекти советології, концептуальні моделі досліджень

Фото 1. «Український збірник» у бібліотеці НДІ українознавства.

політики СРСР, питання академічної доброчесності та вразливості інтелектуального продукту советологічних центрів для наукової критики порушуються також у статті Фреда Ейдліна "Soviet Studies and «Scientific» Political Science" [2], дисертаціях А. Некрасова «Становлення та етапи розвитку англо-американської советології», Є. Кодіна «Американська післявоєнна советологія: методологічна і джерельна база», А. Сальнікової «Історичне джерело в американській советології», В. Штрика «Реакційна сутність советологічних концепцій в політології США (аспект соціально-політичного прогнозу)» тощо.

До джерел нашого дослідження слід додати спогади журналістів «Радіо Свобода», які плідно співпрацювали з експертами-советологами [65], статтю Олексія Балієва «Як в Мюнхені руйнували СРСР», оприлюднену в російському електронному інформаційно-аналітичному виданні фонду історичної перспективи «Століття» [9], а також відкриті файли ЦРУ, в яких наводиться обговорення доцільності збереження MIS USSR після публічного викриття його зв'язків з американською розвідкою [6], дискредитації та, врешті-решт, ліквідації в 1972 році [4].

Характерною рисою названих публікацій є включення українознавчих досліджень до складу російських та східноєвропейських студій – тенденція, яка зберігалася в західній науці аж до повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. Власне Ukrainian Studies розчинялися в ширшому радянськознавстві подібно до того, як Радянська Україна розчинялася в СРСР у 50–60-х роках минулого століття.

Тому **метою** статті є ліквідація цієї

прогалини, виокремлення українознавчого сегмента советології та відтворення образу України, поданого в матеріалах німецького Інституту з вивчення історії та культури СРСР (1954–1960).

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб адекватно оцінити публікації «Українського збірника» MIS USSR, варто пригадати історичні й політичні умови розвитку повоєнної Європи. Після падіння нацистського режиму окуповані арміями переможців європейські країни опинилися по різні боки лінії розмежування. На конференціях у Тегерані, Ялті, Потсдамі союзники погодилися з правом СРСР контролювати окуповану радянською армією Центрально-Східну Європу, хоч формально і не погоджувалися з її радянізацією. США, Велика Британія, Франція не вважали «природними» комуністичні реформи, тому між вчорашніми союзниками по антигітлерівській коаліції наростало напруження. Сталін явно претендував на першу роль серед переможців, цинічно стверджуючи, що «кожний розповсюджує свою систему настільки, наскільки може просунути його армія». Він частково реанімував напівзабуті ідеї світової революції. У розмові з прем'єр-міністром Бельгії Полем Спааком у жовтні 1956 року Микита Хрущов зізнався, що в 1945 році «ми хотіли перемоги робітничого класу Франції та інших західноєвропейських країн». А В'ячеслав Молотов, сталінський нарком закордонних справ, констатував: «3 частини Німеччини зробити свою соціалістичну Німеччину, а Чехословаччина, Польща, Угорщина, Югославія – вони також були в рідкому стані, треба було всюди наводити порядок. Притиснути капіталістичні порядки. Ось і Холодна війна» [3].

Офіційний початок Холодної війни традиційно ототожнюється з Фултонською промовою В. Черчилля 5 березня 1946 року. Ця промова збагатила політичний лексикон метафорами «залізна завіса» (“iron curtain”), «Храм Миру», «мир у всьому світі» (“World Peace”) тощо. «Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці, – проголосив колишній британський прем’єр, – на континент опустилася залізна завіса. По той бік завіси всі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи – Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія. Усі ці знамениті міста і населення в їхніх районах опинилися в межах того, що я називаю радянською сферою, усі вони в тій чи іншій формі зазнають не тільки радянського впливу, але і значного і все зростаючого контролю Москви» [69]. Заклик Черчилля до об’єднання всіх англомовних націй проти комуністичної загрози був почутий, і Холодна війна, що тривала 45 років, періодично загрожувала перетворитися на «гарячу». Одним із її наслідків стала біполярна система світу, поділеного між наддержавами – США та СРСР.

Ще одним наслідком Холодної війни можна вважати саму советологію, яка досліджувала динаміку соціально-економічної, внутрішньополітичної, міжнародної ситуації в Радянському Союзі, а також його зовнішньополітичні й зовнішньоторговельні позиції. Не є особливою таємницею, що експерти советологічних центрів працювали на західну розвідку і консультували агентуру, яка засилалася в СРСР. Розвідникам/шпигунам вкрай важливо було відчувати «дух» того соціального середовища, в яке вони вживалися, вони мали «не виділятися» з натовпу, а для цього потрібно було знати

ментальність і звички тих людей, серед яких доводилося працювати. Оскільки понад половину співробітників советологічних центрів складали нещодавні емігранти з Радянського Союзу, то такі консультації мали свій ефект.

Одним із помітних советологічних центрів був згаданий вище Інститут з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Офіційно він був створений як вільна асоціація з 8 науковців у липні 1950 року. А 6 грудня того ж року федеральним урядом Німеччини був зареєстрований статут Інституту, в якому так визначалася мета цієї установи: «Досліджувати теорію і практику державного і соціального порядку в СРСР, а також різних історичних, культурних, соціальних, економічних, національних і політичних проблем народів СРСР; налагодити і підтримувати наукові зв’язки з німецькими та закордонними науковими організаціями й окремими вченими; ...сприяти взаємному розумінню в середовищі антикомуністичної еміграції народів СРСР, її взаєморозумінню з демократичними країнами» [9]. Основними шляхами досягнення вказаної мети були: використання наявної бібліотеки, експертні оцінки, регулярний інформаційний зв’язок співробітників Інституту з радянськими візаві, наукові дослідження, укладання персональної картотеки тощо. «Інститут, – зазначалося у передмові до «Українського збірника», – є вільною корпорацією вчених, що покинули Советський Союз і працюють, досліджуючи науково СРСР. Результати цих дослідів мають за мету розв’язати незнання щодо СРСР та подати демократичному світові правдиві дані про Советський Союз» [50].

Як зазначає О. Балієв, за створенням

MIS USSR стояли західногерманська розвідка (BND) та експронацистський Антибільшовицький блок народів Росії (АБНР), який перепідпорядковувався розвідувальним структурам США (ЦРУ). У 1951 р. він був перейменований на Американський комітет звільнення народів Росії (АКЗНР), а в 1953 р. – Американський комітет звільнення від більшовизму (АКЗБ). Офіційно Інститут фінансувався АБНР-АКЗНР-АКЗБ та надавав «скромну матеріальну допомогу вченим-емігрантам в їх дослідчій праці» [50, с. 5].

Але насправді ці комітети були лише ширмою для ЦРУ. Американській розвідці важливим було замаскувати «пропаганду під науку», для чого, врешті-решт, і створювалися подібні центри. Згаданий вище Ч. О'Конелл

проаналізував біографії «батьків-засновників» Інституту і виявив багато спільних рис (Табл. 1). П'ятеро з них співпрацювали з нацистським режимом під час Другої світової війни. Троє (Яковлев, Штеппа, Кунта) писали пропагандистські матеріали під нацистським керівництвом. Двоє з чотирьох (Алдан, Яковлев) були видатними діячами РОА Власова, вони ж стали лідерами післявоєнних власівських політичних партій. «Шість з восьми «науковців» Мюнхенського інституту (Алдан, Кунта, Штеппа, Кріптон, Марченко, Нієман) на момент заснування Інституту були державними службовцями розвідки армії США... Лише двоє з чотирьох (Кунта, Штеппа), можливо, є науковцями у звичному розумінні цього слова» [5, р. 29].

Таблиця 1

Окремі біографічні ознаки засновників Мюнхенського інституту, за Ч. О'Конеллом [5, р. 29]

Засновники Мюнхенського інституту	Запис про арешт НКВС	Колаборція з нацистами	Належність до військової розвідки США
ЯКОВЛЕВ, Борис Олександрович	+	+	
КУНТА, Абдурахман (Олександр Олександрович)	+	+	+
АЛДАН, Михайло Андрійович		+	+
Проф. ШТЕППА, Костянтин Феодосійович	+	+	+
КРИПТОН, Костянтин Георгійович			+
Проф. ФІЛПОВ, Олександр Павлович		+	+
МАРЧЕНКО, Василь Павлович			+
Д-р НІЄМАН, Юрій Миколайович	+		+

На думку О'Конелла, науковість MIS USSR забезпечувалась не стільки самими «вченими» Інституту, скільки підтримкою Гарвардського університету

та широкими зв'язками з іншими советологічними центрами. «Хоча Інститут знаходився в Мюнхені, він був частиною американської та британської спільноти

советологів у тому сенсі, що американські та британські вчені користувалися його послугами через наукові конференції, публікації та літню школу. Серед советологів, які писали для Мюнхенського інституту, були Джон Армстронг, Фредерік Баргхорн, Кіт Буш, Аллен Кассоф, Рой Лейрд, Філіп Моузлі, Річард Пайпс, Пітер Реддевей і Ніколас Тімашефф. Інститут також відіграв вирішальну роль у Гарвардському проєкті з опитування біженців восени 1950 і взимку 1951 року, оскільки він познайомив науковців Гарвардського університету з широкою спільнотою радянських емігрантів, які проживали у Західній Німеччині та Австрії» [5, р. 1–2].

Дійсно, на початку 50-х років науковці Гарварда реалізували в Європі масштабний соціологічний проєкт «Інтерв'ю з біженцями». Організатори

цього проєкту – Джордж Фішер та Фредерік Вайл – стали одночасно й ініціаторами створення Мюнхенського інституту. Вони здійснювали підбір персоналу, який ґрунтувався на таких принципах: 1) кандидати, включаючи членів їхніх сімей та нащадків, мали бути емігрантами з країн, що знаходяться під радянською владою; 2) вони не повинні були мати судимостей; 3) вони не мали бути членами будь-яких комуністичних або фашистських партій та підконтрольних ним таємних організацій. У випусках «Українського збірника» неодмінно наводилось запрошення-попередження: «Кожний науковий працівник або дослідник може стати співробітником Інституту незалежно від своєї національності або політичних переконань, якщо він не є членом комуністичної партії або не співчуває їй» (Фото 2).

The Institute for the Study of the History and Culture of the USSR, organized in Munich on July 8, 1950, represents a free corporation of scientists and men and women of letters who have left the Soviet Union and are now engaged in research on their homeland. The purpose of their work is to push back the frontiers of ignorance by presenting to the democratic world the truth about the Soviet Union.

Anyone engaged in scholarly investigation may become a collaborator of the Institute regardless of his national or political affiliations provided he is not a Communist Party member or sympathizer. All members of the

Фото 2. Запрошення-попередження у передмові до «Українського збірника».

Варто не погодитися з Ч. О'Конеллом щодо початкового складу Інституту, в якому майже не було науковців у повному сенсі слова. Саме ця обставина зумовила умовивід цього автора про те, що вся наукова продукція MIS USSR була суцільною фікцією. «Протягом двадцяти років, – писав він, – Мюнхенський інститут під патронатом ЦРУ продукував знання про Радянський Союз. Що він писав? Як фінансування Центрального

розвідувального управління вплинуло на те, що він писав? І як вплинули на те, що він писав, початкові обставини його створення та склад? Відповідь на перше питання полягає в тому, що Інститут писав антирадянську пропаганду. Відповідь на друге питання – ЦРУ вимагало пропаганду як умову фінансування. Відповідь на третє питання полягає в тому, що створення Інституту як інструмента іншої організації та його початковий

склад з *політичних кон'юнктурників з невеликим науковим доробком* (курсив наш. – Р. Д.) полегшили перетворення Інституту на інструмент ЦРУ» [5, р. 30].

На наш погляд, такий висновок є надто категоричним. Ч. О'Конелл зробив його на підставі аналізу доробку «батьків-засновників» Інституту, не враховуючи, що в подальшому MIS USSR значно збільшив свій штат: наприкінці 1950 р. в Інституті працювало 50 осіб, у 1953 р. – 73, наприкінці 1960-х – понад 250 осіб [9]. Серед цього персоналу було чимало талановитих науковців, у т.ч. українознавців. Навіть у першій вісімці Інституту було два українці: Кость (Костянтин) Феодосійович (Теодосійович) Штеппа і Василь Павлович Марченко, які залишили помітний слід в історії українознавчих досліджень в Європі.

Костянтин Штеппа народився в 1896 році в Лохвиці Полтавської губернії в родині священника. У 1915 році він вступив до історико-філологічного факультету Петроградського університету, але через війну перейшов до військового училища. Воював на фронтах Першої світової та Громадянської війн на боці білих. У 1921 році переїхав до Ніжина, де завершив освіту. У 1924 році захистив кандидатську, а в 1927 – докторську дисертації з питань походження християнства. Викладав у Ніжинському інституті народної освіти та Київському університеті, який на той час мав назву Інституту професійної освіти. У 1928 році був заарештований НКВС, «зіннявся» в підготовці антирадянського повстання в Києві, але раптово був звільнений без пояснення причин. «Після звільнення він повернувся до письменницької та видавничої діяльності, але втратив лояльність до радянської

системи. Коли нацисти окупували Київ, він залишився в тилу. Під час окупації він редагував російськомовну газету в Києві для німців. Коли Червона армія підійшла до Києва в 1943 році, Штеппа втік до Німеччини» [5, с. 24–25]. О'Конелл пише, що в Берліні в 1943–1944 роках він редагував ілюстрований журнал «На досуге», котрий випускало Міністерство пропаганди Геббельса. Згадує він про те, що у 1950 році К. Штеппа працював викладачем російської мови для армії США в розвідувальній школі в Обераммергау. Після двох років роботи в MIS USSR він переїжджає до США, де працював аналітиком-дослідником в Американському комітеті визволення до своєї смерті в 1958 році.

Спираючись на свідчення О. Далліна, О'Конелл намагається переконати читача, що К. Штеппа був не стільки науковцем, скільки пропагандистом, водночас – безпринципним пристосуванцем, який встиг однаково послужити комуністам, нацистам та американцям. Одночасно з роботою О'Конелла в канадському Вінніпезі схожу інтерпретацію біографії К. Штеппи як зрадника опублікував Н. Немірон [46]. Втім, на відміну від О'Конелла, Н. Немірон згадує такий важливий для біографії К. Штеппи факт, що у 1941–1942 роках той був ректором Київського університету, намагаючись налагодити освітній процес під німцями. Цей період життя українського вченого був простежений І. Вербою на підставі аналізу документів із Галузевого архіву СБУ. Дослідник наполягає, що діяльність К. Штеппи під час окупації Києва спотворено, не враховано драматичних обставин його життя (син Еразм знаходився у концтаборі в Німеччині як заручник і батьку вдалося його врятувати)

та «гіперболізовано співпрацю вченого з окупаційною владою» [15, с. 111]. В. Гедз також констатує, що хоч «статті, написані К. Штеппою для часопису «Нове Українське Слово», ... дають підстави говорити про співробітництво Костя Феодосійовича з окупаційною владою», втім «він не підпадає під категорію «зрадник», адже у своїх статтях він зберігав нейтральну позицію щодо національного питання та показував негативне ставлення до радянського режиму» [19].

З книги «Ректори Київського університету» можна дізнатися, що це була високоінтелектуальна людина, яка володіла, крім української, німецькою, англійською, французькою, російською, давньогрецькою мовами. В 1930 роках проф. Штеппа працював у ВУАН на посаді заступника голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ). «К. Т. Штеппа фактично очолював в Україні усю роботу в царині орієнталістики... 13 лютого 1934 р. переведений до новоствореного Історико-археологічного інституту, де фактично очолив сектор історії Заходу і Сходу, пропрацювавши по 21 листопада 1934 р., коли цей інститут було ліквідовано... Паралельно з роботою в системі ВУАН був (із перервами) деканом історичного факультету КДУ (1934–1941), членом Київміськради (1934–1941), працював у Київському педагогічному інституті та Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП)... 1 листопада 1939 р. учений заявив нову тему своїх наукових досліджень: «Римська Африка за доби переселення народів», яка мала стати частиною великої дослідної проблеми під загальною назвою «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії» [59, с. 223–226]. Вказані факти

дещо корегують уявлення про К. Штеппу як науковця і дослідника.

Про іншого українця з числа засновників Мюнхенського інституту – Василя Павловича Марченка – О'Конелл пише лише, що це був науковий співробітник Економічного інституту Української Академії Наук, працював у Києві, у зв'язках з нацистами помічений не був, але після війни служив інструктором в школі військової розвідки США в Регенсбурзі. Набираючи кадри для Інституту, Дж. Фішер у своєму листі Борису Яковлеву висловлював занепокоєння політичним і національним розмаїттям членів ученої ради, втім підкреслював, що «такі члени дирекції, як Марченко і Кунта, видаються необхідними для збереження привабливості в Америці» [5, с. 9].

Після створення MIS USSR, окрім названих вище К. Штеппи і В. Марченка, в Інституті працювали такі відомі в українських емігрантських колах науковці, як:

– економіст Борис Мартос (народився на Полтавщині, вищу освіту отримав у Харкові, державний і політичний діяч, міністр фінансів УНР, емігрував до Німеччини в 1920 р., засновник і до 1949 р. – ректор Української вищої школи економіки в Мюнхені, помер у 1977 р. у США);

– правознавець Андрій Яковлів (народився в Чигирині, закінчив Київську духовну семінарію та Дерптський університет, член Української Центральної Ради, у 1918 р. очолював департамент МЗС Української держави, в еміграції з 1923 р., професор цивільного права, ректор Українського вільного університету в Празі, професор Української господарчої академії в Подебрадах

(Чехословаччина), в. о. директора Українського наукового інституту у Варшаві, член Історико-філософського товариства у Празі, автор численних праць з історії права);

– економіст і педагог Іван Бакало (народився на Миргородщині, закінчив економічний факультет Київського комерційного інституту; на початку 1930-х років викладав у вишах Харкова, під час окупації – директор Миргородського музею, у 1944 р. емігрував до Німеччини, у 1954–1961 роках – перший заступник директора MIS USSR, у 1963 р. переїхав до США, дійсний член Український вільної академії наук у США);

– археолог Михайло Міллер (народився на Луганщині, закінчив історичний факультет Московського університету та юридичний факультет (економічне відділення) Харківського університету, учень Д. Багалія та Д. Яворницького, у 1927–1932 роках – заступник начальника Дніпрельстанівської експедиції, завідувач археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, доцент Дніпропетровського педагогічного інституту, професор Ростовського університету, член-кореспондент Державної академії історії матеріальної культури (1935), під час німецької окупації завідував Ростовським музеєм, очолював розкопки в Придніпров'ї та Приазов'ї, у 1943 р. емігрував до Польщі, Австрії, Німеччини, у 1951 р. – професор Українського вільного університету в Мюнхені, у 1951–1961 роках – секретар MIS USSR);

– етнограф Петро Курінний (народився в м. Умань, навчався у Київському університеті імені Св. Володимира, учень Б. Фармаковського та В. Хвойки, досліджував трипільську культуру, у

1924 р. призначений директором Музею культів і побуту в Києво-Печерській лаврі, дійсний член та вчений секретар Всеукраїнського археологічного комітету, науковий співробітник кафедри мистецтвознавства при ВУАН, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, під час окупації – інспектор охорони пам'яток міської управи Харкова, у 1943 р. супроводжував потяг з фондами українських музеїв до Німеччини, залишився в еміграції, один із організаторів Української вільної академії наук, професор Українського вільного університету в Мюнхені, очолював редакцію «Українського збірника» MIS USSR);

– історик Борис Крупницький (народився на Черкащині, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який не закінчив через війну, добровольцем вступив до армії УНР, був інтернований, емігрував до Німеччини в 1920 р., отримав вищу освіту в Берлінському університеті, навчався в Українському науковому інституті в Берліні, учень Д. Дорошенка та І. Мірчука, у 1929 р. захистив дисертацію «Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine», викладав в Українському науковому інституті в Берліні, Українському вільному університеті в Празі, дійсний член НТШ у Львові (з 1939 р.), дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі).

До цього слід додати, що серед публікацій в «Українському збірнику» зустрічаємо статті Г. Ващенка [14], Є. Гловинського [23–27], О. Кульчицького [36], Н. Полонської-Василенко [54–55], Д. Чижевського [70]. Названі особи є помітними постатями в українській зарубіжній гуманітаристиці.

Так, пропаганда, в якій звинувачує

О'Конелл персонал MIS USSR, безумовно, займала чільне місце в діяльності Інституту. Достатньо сказати, що інститутською бібліотекою, фонд якої постійно поповнювався за рахунок радянських газет і журналів, користувалися не лише співробітники Інституту, а й журналісти української та російської редакцій «Радіо Свобода» (до 1962 р. – радіостанція «Звільнення» (рос. «Освобождение»)), яке фінансувалося з тих самих джерел, що й MIS USSR. «Журналісти активно співпрацювали із науковцями Інституту з вивчення історії та культури СРСР, який досліджував, швидше за все, ментальність радянського суспільства» [65].

Незважаючи на цей факт, MIS USSR все ж таки видавав певний інтелектуальний продукт – знання, котрі в сукупності складають цілісний образ Радянської України, що не зводиться виключно до пропаганди. Характерною рисою цього образу є певна окремішність України, яка не розчинялася серед інших радянських республік. У вступному слові до «Українського збірника» читаємо:

«...багато праць розглядає СССР як монолітну цілість, а тим часом він с тільки штучним конгломератом різних рас, народів чи національних Груп, терором зблокованих в одну державу і підкорених одному спільному диктатові. Дослідники советської дійсності нехтують часто національним чинником у розгляді тих чи тих проблем СССР, національним у розумінні тих індивідуальних особливостей, з яких виростає і розвивається і національна історія і національна культура тих народів, що, не дивлячись на твердий советський штамп, зуміли зберегти свою окремішність і встоятися перед денационалізацією» [50, с. 9].

На цю окремішність вказує пам'ять

емігрантів першої хвилі (див. історичні статті І. Бакала [8], Б. Крупницького [32–33], П. Курінного [37], Б. Мартоса [41], М. Міллера [42] та ін.). Вони підкреслювали протиправний характер окупації УНР Червоною армією, описували злочини радянської влади проти українського народу. «Смерть Сталіна принесла деякі зміни в політиці Кремля щодо України, але в основі курс залишається той самий. Український народ перебуває в підрядній ролі супроти «старшого брата». Навіть у часи святкування прославляється не його історія, але засуджуються навіть у минулому прояви руху, спрямованого до національної незалежності» [67, с. 18].

Коли американський советолог Д. Далін висунув концепцію, згідно з якою США мають розглядати СРСР як монолітне утворення і «послідовно дотримуватися принципу, що розладнаний стан («расстроенное состояние») Росії не повинно було правити за привід до відторгнення російської території» [71, с. 105], українознавець О. Юрченко відреагував на цю концепцію реплікою в «Українському збірнику». Він вказував на хибність методологічної настанови Д. Даліна, згідно з якою територія Росії (Російської імперії чи то Радянського Союзу) є недоторканною. Чомусь Польща і Фінляндія вибороли свою незалежність, а Латвія, Литва та Естонія були окуповані СРСР в 1940 р. так само, як була окупована Україна в 1920 р. При цьому США не визнали окупації країн Балтії, чому ж вони мають визнавати окупацію УНР? Боротьба України за свою незалежність має продовжуватися, адже «боротьба за свободу не повинна бути обмежена і стримувана міркуваннями, що перечать основній її меті – повернення

поневоленням більшовизмом народам права вільно і беззастережно порядкувати власною долею» [71, с. 106].

Отже, в публікаціях MIS USSR Україна поставала як самість, як тимчасово окупована держава, що має перспективи відродження своєї незалежності. Москва намагається асимілювати Україну, використовуючи для цього всі можливі засоби: економічні, політичні, культурні. Так, наприклад, С. Процюк, розглядаючи у своїй статті [58] питання побудови на Дніпрі каскаду гідроелектростанцій, нагадує, що з самого початку розрекламований «ленінський план ГОЕЛРО» обмежувався суто російською територією.

«Такі країни, як Україна, Білорусь, Кавказькі країни, не були в першій редакції зовсім охоплені. Проте, як тільки більшовики почули себе певною ногою в закабалених країнах, вони негайно включили в проект ГОЕЛРО і території тих країн так, що проекти енергетичних вузлів у цих країнах були розроблені вже тоді з точки погляду Ніцці та потужності економіки СССР як цілості, як імперії. Включення проектів енергетичних вузлів не російських земель до проектів ГОЕЛРО треба, між іншим, вважати одним з перших кроків виразного советського економічного імперіалізму щодо «союзних» республік; воно стало яскравим прикладом порушення начебто суверенних прав цих республік, їх прав самостійно планувати економічний розвиток своїх центрів» [58, с. 113].

Економісти MIS USSR ретельно відстежували повоєнну відбудову і розвиток промисловості та сільського господарства Радянської України. Вони віддавали належне досягненням і перемогам, але не замовчували і проблем, яких можна було б уникнути, якщо б

радянська влада виходила з раціональної доцільності, а не з ідеологічних міркувань. Зокрема, вони критично оцінювали хрущовські плани освоєння цілих і залежних земель Казахстану й Південного Сибіру за рахунок українських переселенців, так необхідних самій республіці.

«За новішими підрахунками, – зазначає С. Процюк, – тільки між березнем 1954 р. та березнем 1955 р. Україну покинуло 330 526 дорослих мешканців, не враховуючи молоді нижче 18 років життя. На місце вивезених українських селян задумано вводити в сільському господарстві України, зокрема в її зрошених південних районах, «механізовану техніку». Найболючіше тут те, що переселені до Казахстану українці працюватимуть не так навіть для покращання харчової ситуації населення СССР, як передусім на збільшення експортних можливостей СССР та державних харчових резервів, іншими словами, на збільшення агресивної експансії советського політичного конгломерату» [58, с. 151].

Оцінки переважної більшості пострадянських економістів наближаються до висловленої думки: волюнтаристська «цілінна» політика М. Хрущова мала порівняно з інвестиціями досить скромні результати. Доцільніше було б вкласти ці кошти у розвиток сільського господарства Європейської частини СРСР: України, Кубані, Ставропілля, Нечорнозем'я тощо. Експерти MIS USSR попереджали про це наприкінці 1950-х.

У статтях українознавців-советологів Україна постає як «країна різького контрасту між високим рівнем народного господарства і надзвичайно низьким стандартом життя, республікою з глибокими диспропорціями в розвитку

окремих галузей сільського господарства і промисловості, з незбалансованим у границях території виробництвом і споживанням окремих виробів сільськогосподарчої і промислової продукції» [57, с. 20]. Описуючи демографічну

ситуацію в УРСР у повоєнний період, А. Поплюйко наводить таблицю (Табл. 2), в якій площа території та чисельність населення України співставляються з територією та населенням інших країн Європи (окрім РСФСР).

Таблиця 2

Місце України в Європі (крім РСФСР), за [57, с. 21]

Держава	Територія		Населення	
	в тис. км2	місце	в млн. чол./ рік	місце
Україна	602,6	1	більше 42,0	5
Франція	551,0	2	біля 43,0	4
Іспанія	503,5	3	28,6	6
Італія	301,0	4	48,0	3
Західна Німеччина	245,3	5	50,0	2
Велика Британія	241,9	6	50,3	1

Станом на 1955 р. Україна займала перше місце в Європі за територією і п'яте за чисельністю населення. Зрозуміло, що подібні порівняння мали сенс лише за умов політичної самостійності країни і не наводилися в радянській літературі того часу. (Нагадаємо, що в Україні подібні співставлення УРСР за різними критеріями з іншими державами Європи з'явилися лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років, безпосередньо напередодні проголошення Незалежності).

А. Поплюйко констатує зростання населення України на початку 1950-х років, що пов'язано, по-перше, з природним збільшенням народжень після війни, по-друге, з внутрішніми міграціями, зокрема поступовим поверненням евакуйованих під час війни у східні райони СРСР мешканців України, по-третє, з концентрацією військ, що перекидаються зі Східної Європи та інших

регіонів Радянського Союзу. «Можливо, має значення й перекидання в'язнів концентраційних таборів для стратегічного й промислового будівництва на території республіки (Каховська гідроелектростанція, прискішене будівництво газопроводу Дашава–Москва, Шебелянка–Москва)» [57, с. 22]. Занепокоєння автора викликають зміни в етнічній структурі населення, оскільки українці покидають Україну (їх інтенсивно вербують у колгоспи Сибіру і Далекого Сходу, перекидають на освоєння цілини, «кидають Україну і добровільно»), втім на їхнє місце завозиться робоча сила для промислових підприємств Донбасу й Криворіжжя, Нікопольського «манганового» басейну тощо. «Переміщення значних людських мас в Україну і з України, – підсумовує А. Поплюйко, – має, мабуть, і політичне значення і носить, здається, характер репресій супроти непримиреного населення республіки. Але тут

ми знаходимось у царині здогадів. Остаточні висновки, без спеціальної аналізи і наявності документальних даних робити не слід. Проте безсумнівним фактом є зміна національного складу населення Української ССР та далі поглиблення процесу розмивання національних кордонів» [57, с. 22]. Звернемо увагу на обережний тон експерта, який відмовляється робити ідеологічно упереджений висновок без підкріплення статистикою та фактами, залишаючись на позиції науковця, а не пропагандиста.

Економічний аналіз розвитку Радянської України [11; 22; 24; 27; 39; 57] доповнювався теоретичними висновками про історичну приреченість радянського тоталітаризму [12–13; 20; 25–26; 38], розвиток української культури [18; 21; 30; 34–35; 56; 70], науки [48; 52; 55], освіти [10; 29; 36; 61; 67], національну політику [32–33; 43; 51; 62–63] та повсякденне життя українців [17; 23; 40; 44; 53; 64].

Цікаво, але деякі матеріали «Українського збірника» нагадують розвідувальні повідомлення. Так, у першому випуску журналу оприлюднена стаття «Советський Ужгород (Спостереження очевидця)» автора, позначеного ініціалами І.Ф. «Спостереження...» містить детальний опис столиці Закарпаття, включаючи стан населення прикордонного міста, його житлового фонду, промислових об'єктів, розташування військ тощо. «Якщо говорити про загальну кількість війська в Ужгороді, – зазначає, зокрема, І.Ф., – то його є 10–12 тисяч. В цю кількість не входять війська, розміщені в околицях міста, в 12-ти кілометровім радіусі (приблизно 5 000 чоловік). Військових в місті дуже багато, але серед них дуже рідко можна зустріти звичайних рядових вояків. Всі вони або

в касарнях, або на військових вправах, або, літньої пори, у військових таборах. Відпустки до міста дають тільки в неділю і то дуже малому відсоткові від загальної кількості вояків, так, що вихід до міста простим воякам практично заборонено» [28, с. 78–79]. Не залишає поза увагою спостерігач і військово-політичну ситуацію на Закарпатті:

«Не зважаючи на численний апарат примусу, советська влада в Карпатській Україні ще не цілком здушила спротив режимові з боку місцевого українського населення. Це відчуває кожний, що прибуває сюди з внутрішніх районів СРСР. Советські люди не відважуються з'являтися в околицях міста поодинокі, особливо нічною порою. Не рідко тут можна почути й про дії партизан. Хтось навіть був відрубав голову жінці-активістці, начальникові кадрів одного з місцевих підприємств. Якось у горах партизани навіть захопили були тягарову машину з військом. При цім офіцерів повісили, а вояків обеззброїли і відпустили. Іншим разом партизани перервали залізничне сполучення на цілих три дні між Ужгородом і містечком Ужок. Трапляється, що в сутичках з військами і міліцією партизани теж мають втрати. Так, одного разу відділові міліціонерів, після власних втрат кількох десятків людей, пощастило захопити чотирьох ранених партизан. Всі вони, як виявилось, були місцевими мешканцями (українцями)» [28, с. 79].

Подібні приклади надають наочне уявлення про спрямованість публікацій співробітників Мюнхенського інституту. Було б помилкою заперечувати загальну антирадянську, антикомуністичну тенденцію наведених матеріалів. Їх автори були не тільки безпристрасними

споглядачами суспільних процесів, а й активними ідеологічними бійцями Холодної війни, що не перекреслює науковість їхніх досліджень.

Висновки. Оцінюючи внесок Інституту з вивчення історії та культури СРСР у розвиток українознавства, потрібно чітко усвідомлювати загальну функцію ідеологічного протистояння радянській системі, заради якої й було створено цю інституцію. Результатами наукових розвідок мюнхенських советологів користувалися в умовах Холодної війни американська розвідка та пропаганда. Експерти MIS USSR свідомо й цілеспрямовано працювали на розпад Радянського Союзу, наближаючи мить відновлення Української державності. Водночас це зовсім не перекреслює наукового характеру їхньої діяльності, як це стверджує у своїй праці Ч. О'Конелл. На наш погляд, його аргументація не враховує наступні моменти.

По-перше, свій висновок О'Конелл робить на підставі аналізу біографій 8 «батьків-засновників» MIS USSR і не враховує, що Інститут не залишався в такому складі протягом 20 років свого існування. Він, як зазначалось, постійно збільшував свій штат, наприкінці 1960-х років тут працювало понад 250 осіб. Навряд чи серед цих 250 співробітників зберігалися ті пропорції нацистських колабораціоністів та агентів військової розвідки США, що й серед одіозної першої вісімки. Вочевидь науковців там було дещо більше ніж два.

По-друге, не можна погодитися з тезою О'Конелла про те, що «науковці» MIS USSR не мали можливості працювати в інших наукових установах через свій низький рівень освіти та нездатність до дослідницької діяльності. Таке

твердження не відповідає дійсності. Ми бачили, що багато хто з них прийшов на роботу до Інституту з академічних установ і вищої школи, працював у німецьких університетах за сумісництвом та знайшов себе в інших наукових установах після закриття MIS USSR в 1972 р. Навіть перший директор Інституту Борис Яковлев «після закриття Гарвардського проекту ... був призначений ректором Академії ЦРУ в США» – нехай специфічний, але ж також навчальний заклад. Навряд чи американці за часи маккартизму призначили б росіянина на таку важливу посаду, якщо б він не володів певними інтелектуальними здібностями.

По-третє, у своїй статті О'Конелл дещо абсолютизує роль у створенні Інституту американських учених, зокрема з Гарвардського університету. Автор називає імена Т. Парсонса і тих американських советологів першого ешелону (Дж. Армстронга, Ф. Баргхорна, К. Буша, А. Кассофа, Р. Лейрда, Ф. Моузлі, Р. Пайпса, П. Реддевея, Н. Тімашеффа), хто, за його ж словами, «писав для Мюнхенського інституту». Чому ж тоді не враховуються їхні внесок і вплив для постановки належним чином наукових досліджень в MIS USSR?

По-четверте, слід брати до уваги і внутрішню структуру Інституту, який складався з різних національних відділів. За відомостями О. Балієва, лише 23% співробітників були росіянами, 28% складали українці, решта 49% – інші національності Східної Європи, Ірану, Туреччини, Скандинавських країн [9]. Українознавчу складову в MIS USSR забезпечували вчені, яких навряд чи можна охарактеризувати «політичними кон'юнктуристами з незначним науковим доробком».

Отже, попри очевидну антирадянську спрямованість MIS USSR та політичну заангажованість його кадрів ми не можемо не бачити позитивного внеску науковців Інституту в розвиток советології взагалі та українознавства зокрема. Неправомірну екстраполяцію біографій початкового кадрового складу на весь подальший період діяльності Інституту можна порівняти з висновком про конфесійне багатоманіття сучасних США на підставі аналізу вірувань пілігримів "Mayflower".

Таким чином, можна зробити висновок, що в середині минулого століття українознавство як частина советології було важливим джерелом знань не лише про українське суспільство, а й про механізми функціонування радянської імперії. В межах цього дискурсу акцентувалась увага на особливостях національної політики КППС і радянського уряду, на збереженні української національної ідентичності через мову, релігію, літературу, мистецтво, на викритті історичних фактів, що заборонялися радянською цензурою, замовчувалися чи викривлювалися, як-от Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, депортації тощо. Особлива роль приділялась аналізу економічного розвитку Радянської України, демографічним, міграційним та урбанізаційним процесам. Саме ці дослідження сприяли глибшому розумінню причин подальшої дезінтеграції СРСР та утвердження незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. D'Anieri, Paul. *Understanding Ukrainian politics: power, politics, and institutional design*. London; Armonk, 2007. 297 p.
2. Eidlin, Fred. *Soviet Studies and*

«Scientific» Political Science. *Studies in Comparative Communism*. Vol. XII. Nos. 2 & 3. Summer/Autumn 1979. P. 133–143.

3. Krechetnikov, A. A Speech that Changed the World, or Just a Statement of Fact? *BBC*. 5 March 2016. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/topics/blog_krechetnikov Артем Кречетников

4. Munich Institute Funded by CIA, Paper Reveals. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-01601R001000090001-4.pdf>

5. O'Connell, Charles T. The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. 1990. No. 808. 48 p. URL: <https://doi.org/10.5195/CBP.1990.47>

6. Research Institute for the USSR. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp83m00171r000500230001-7>

7. Ten Years of the Institute for the Study of the USSR 1950–1960. *Belorussian Review*. 1960. 8, Munich, 85.

8. Бакало, І. Борис Миколайович Мартос (до 80-річчя з дня народження). *Український збірник*. 1959. Книга 15. С. I–VII.

9. Балиев, А. Как в Мюнхене разрушали СССР. *Столетие*. Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы. 2020. URL: https://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kak_v_munkhene_razrushali_sssr_984.htm

10. Білінський, А. Сучасний стан народної освіти УССР. *Український збірник*. Книга 11. 1957. С. 7–28.

11. Вакулєнко, Я. До питання освоєння цілинних і перелогових земель в СССР. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 183–205.

12. Василєвич, І. Чи існує в СССР соціалізм? *Український збірник*. 1957. Книга 7. С. 105–107.

13. Васильїв, В. До питання про природу советського господарства і соціального устрою. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 87–109.

14. Ващенко, Г. «Визволення» Західньої України більшовиками (Офіційні документи і дійсність). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 67–77.
15. Верба, І. Кость Штеппа. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 98–114.
16. Верба, І., Самофалов, М. *Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог*. Київ, 2010. 195 с.
17. Ворончук, Н. Стан харчування людини в СРСР. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 41–61.
18. Гальченко, Л. Советське кіно в УРСР. *Український збірник*. 1958. Книга 13. С. 29–53.
19. Гедз, В. А. Діяльність Костя Штеппи в окупованому Києві (1941–1943 рр.): історіографія. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 44–48.
20. Гірш, О. Умовні рефлекси і деспотія. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 31–40.
21. Глобенко, М. Історія української советської літератури в офіційній інтерпретації. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 28–57.
22. Голубничий, В. Сучасний стан чорної металургії України. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 54–70.
23. Гловинський, Є. Проблема життєвого рівня в СРСР. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 3–34.
24. Гловинський, Є. Советська концепція розвитку народного господарства України. *Український збірник*. 1957. Книга 8. С. 69–98.
25. Гловинський, Є. Україна в семірічному плані. *Український збірник*. 1959. Книга 16. С. 27–46.
26. Гловинський, Є. XX з'їзд КПСС і советська господарча система. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 5–16.
27. Гловинський, Є. Фінанси Української ССР в системі фінансів СРСР. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 9–25.
28. І. Ф.: Советський Ужгород (Спостереження очевидця). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 78–82.
29. Карча, Р. Народна освіта в СРСР в освітленні статистичного збірника. *Український збірник*. 1957. Книга 11. С. 149–173.
30. Котович, П. Ідеї сучасної української советської драматургії. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 62–86.
31. Краснодемська, І., Шинкарик, Ю. Тенденції розвитку українознавчих центрів у США і Канаді та майбутні обрії їхньої діяльності. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 26–50.
32. Крупницький, Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 82–99.
33. Крупницький, Б. Мазепа і советська історіографія. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 26–30.
34. Куликович, Н. Музика в УРСР 1957 року. *Український збірник*. 1958. Книга 12. С. 3–60.
35. Куликович, Н. Сталінські і післясталінські мотиви в українській підсоветській музиці. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 91–110.
36. Кульчицький, О. Пубертальність і адолесценція в очах советських виховників і психологів. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 99–114.
37. Курінний, П. Більшевицька агресія проти України (1917–1921). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 11–29.
38. Лихо, Л. «Советская власть на местах». *Український збірник*. 1957. Книга 8. С. 99–173.
39. Люtareвич, П. МТС в Україні (За даними низової та центральної звітності). *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 137–166.
40. Люtareвич, П. Цифри і факти про голод в Україні. *Український збірник*. 1955. Книга 2. С. 80–98.
41. Мартос, Б. Завоювання України більшовиками. *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 30–38.
42. Міллер, М. Знищення православної церкви більшовиками. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 41–60.

43. Мірчук, І. «Братання» слов'янських народів на тлі большевицької дійсності. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 171–182.
44. Нагай, С. Житлове будівництво і побутові умовини в СРСР. *Український збірник*. 1954. Книга 1. С. 106–136.
45. Настояща, К., Паздрій, В. Стан і перспективи розвитку українознавчої думки у ФРН. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 90–101.
46. Немирон, Н. У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–1942 рр.). *В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни*. Вінніпег, 1990.
47. Новітнє українознавство: бібліографія (1989–2015 рр.) / упорядник О. Б. Ярошинський. Київ, 2015. 410 с.
48. Осадча-Яната, Н. Життя та наукова діяльність проф. Сергія Городецького. *Український збірник*. 1958. Книга 13. С. 105–116.
49. Отрошко, Л. Сучасний стан українознавчих досліджень у Великій Британії. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 51–72.
50. Передмова. *Український збірник*. Мюнхен, грудень 1954. Книга 1. С. 5–10.
51. Підгайний, С. Український національний комунізм. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 111–142.
52. Плющ, В. Медична освіта та медична наука в Україні. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 82–104.
53. Плющ, В. Сучасний стан медичної допомоги населенню в УРСР та оцінка його стану за джерелами советської медичної преси. *Український збірник*. 1955. Книга 4. С. 110–130.
54. Полонська-Василенко, Н. Особливості Української Православної Церкви. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 59–95.
55. Полонська-Василенко, Н. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. *Український збірник*. 1959. Книга 16. С. 95–135.
56. Полтава, Л. Українське кіно. *Український збірник*. 1957. Книга 10. С. 61–90.
57. Поплюйко, А. Економіка сучасної України. *Український збірник*. 1956. Книга 5. С. 18–70.
58. Процюк, С. Побудова гідровузла в Каховці на фоні здійснення проекту «Великого Дніпра». *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 108–165.
59. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. Київ, 2006. С. 223–226.
60. Рубльов, О. Інститут з вивчення СРСР. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Instytut_z_vyvchennja_SRSR
61. Семчишин, М. Система шкільної освіти в сучасній Україні. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 132–167.
62. Соловей, Д. Голод в системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. *Український збірник*. 1959. Книга 15. С. 3–62.
63. Соловей, Д. Національна політика партії й уряду СРСР в Україні у світлі деяких найновіших фактів. *Український збірник*. 1956. Книга 6. С. 109–195.
64. Соловей, Д. Українське село в роках 1931–1933. *Український збірник*. 1954. Книга 2. С. 64–79.
65. Українська редакція Радіо Свобода: інформація, яка «руйнувала» СРСР. URL: <https://www.holosameryky.com/a/radio-svoboda-ussr/5046319.html>
66. Феденко, Б. 300-ліття Переяславського договору і советська пропаганда. *Український збірник*. 1958. Книга 14. С. 1–18.
67. Феденко, Б. Новий напрямок советського шкільництва і його соціальні наслідки в Україні. *Український збірник*. 1957. Книга 9. С. 7–30.
68. Фігурний, Ю., Шакурова, О., Безсмертна, Н. Моніторинг наукових центрів Ukrainian Studies у німецькомовних країнах Європи. *Українознавство*. 2025. Вип. 1 (94). С. 73–89.
69. Черчилль, В. Промова у Фултоні

(«Фултонська промова») 5 березня 1946 року. URL: <https://surl.li/ftckjy>

70. Чижевський, Д. Советська історія української літератури. *Український збірник*. 1955. Книга 3. С. 59–81.

71. Юрченко, О. З приводу однієї концепції американо-російських відносин. *Український збірник*. 1956. Книга 7. С. 105–107.

REFERENCES

1. D'anieri, Paul (2007). *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. London; Armonk, 297 p. [in Eng.]

2. Eidlin, Fred (1979). Soviet Studies and “Scientific” Political Science. *Studies in Comparative Communism*. Vol. XII, Nos. 2 & 3, pp. 133–143. [in Eng.]

3. Krechetnikov, A. (2016). A Speech that Changed the World, or Just a Statement of Fact? [online] BBC. Available at: http://www.bbc.co.uk/russian/topics/blog_krechetnikov Артем Кречетников [in Eng.]

4. Munich Institute Funded by CIA, Paper Reveals [online] Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-01601R001000090001-4.pdf> [in Eng.]

5. O'connell, Ch. T. (1990). The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. No.808, 48 p. <https://doi.org/10.5195/CBP.1990.47> [in Eng.]

6. *Research Institute for the USSR*. [online] Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp83m00171r000500230001-7> [in Eng.]

7. Ten Years of the Institute for the Study of the USSR 1950–1960. (1960). *Belorussian Review*. 8, Munich, 85. [in Eng.]

8. Bakalo, I. (1959). Borys Martos (to the 80th Anniversary of his Birth). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.15, pp. I–VII. [in Ukr.]

9. Baliev, A. (2020). How the USSR was Destroyed in Munich. *Stoletie* (Century).

Information and Analytical Publication of the Foundation for Historical Perspective. [online] Available at: https://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kak_v_munkhene_razrushali_sssr_984.htm [in Rus.]

10. Bilynskyi, A. (1957). The Current State of Public Education in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.11, pp. 7–28. [in Ukr.]

11. Vakulenko, Ya. (1955). On the Issue of the Development of Virgin and Fallow Lands in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.3, pp. 183–205. [in Ukr.]

12. Vasylevych, I. (1957). Is there Socialism in the USSR? *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 105–107. [in Ukr.]

13. Vasylyiv, V. (1955). On the Issue of the Nature of the Soviet Economy and Social Structure. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 87–109. [in Ukr.]

14. Vashchenko, H. (1954). The Bolsheviks “Liberation” of the Western Ukraine by the Bolsheviks (Documents and Facts). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.1, pp. 67–77. [in Ukr.]

15. Verba, I. (1999). Kost Shtepa. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), No 4, pp. 98–114. [in Ukr.]

16. Verba, I., Samofalov, M. (2010). *Historian Kost Shtepa: Man, Scientist, Teacher*. Kyiv, 195 p. [in Ukr.]

17. Voronchuk, N. (1955). State of Nutrition of Humanity in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 41–61. [in Ukr.]

18. Halchenko, L. (1958). Soviet Cinema in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 13, pp. 29–53. [in Ukr.]

19. Hedz, V. (2014). Kostia Shtepa's Activity in Occupied Kyiv (1941–1943): Historiography. *Gurzhiyev Historical Readings: Collection of Scientific Works*. Cherkasy, Issue 7, pp. 44–48. [in Ukr.]

20. Hirsh, O. (1955). Conditioned Reflexes and Despotism. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 31–40 [in Ukr.]

21. Hlobenko, M. (1956). History

of Ukrainian Soviet Literature in Official Interpretation. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 28–57. [in Ukr.]

22. Holubnychiy, V. (1956) Current State of Ferrous Metallurgy of Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 54–70. [in Ukr.]

23. Glovynskyi, Ye. (1958). Problem of Life Level in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 3–34. [in Ukr.]

24. Glovynskyi, Ye. (1957). Soviet Concept of Development of the National Economy of Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 8, pp. 69–98. [in Ukr.]

25. Glovynskyi, Ye. (1959). Ukraine in the Seven-Year Plan. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 16, pp. 27–46. [in Ukr.]

26. Glovynskyi, Ye. (1956). XX Congress of the CPSU and Soviet Economic System. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 5–16. [in Ukr.]

27. Glovyskyi, Ye. (1955). Finance of the Ukrainian SSR in the Finance System of the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 9–25. [in Ukr.]

28. I. F. (1954). Soviet Uzhgorod: Eyewitness Observation. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 78–82. [in Ukr.]

29. Karcha, R. (1957). Public Education in the USSR in the Coverage of the Statistical Collection. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 11, pp. 149–173. [in Ukr.]

30. Kotovych, P. (1955). Ideas of Contemporary Ukrainian Soviet Dramaturgy. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 62–86. [in Ukr.]

31. Krasnodemska, I., Shynkaryk, Yu. (2025). Trends in the Development of Ukrainian Studies Centers in the USA and Canada and Future Horizons of Their Activities. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (94), pp. 26–50. [in Ukr.]

32. Krupnytskyi, B. (1955). Bohdan Khmelnytskyi and Soviet Historiography. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 82–99. [in Ukr.]

33. Krupnytskyi, B. (1955). Mazepa and

Soviet Historiography. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 26–30. [in Ukr.]

34. Kulykovych, N. (1958). Music in the Ukrainian SSR in 1957. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 12, pp. 3–60. [in Ukr.]

35. Kulykovych, N. (1957). Stalin and Post-Stalin Motives in Ukrainian Sub-Soviet Music. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 91–110. [in Ukr.]

36. Kulchytskyi, O. (1955). Pubertality and Adolescence in the Eyes of Soviet Educators and Psychologists. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 99–114. [in Ukr.]

37. Kurinnyi, P. (1954). Bolshevik Aggression in the Ukraine (1917–1921). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 11–29. [in Ukr.]

38. Likho, L. (1957). “Soviet Power in the Localities”. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 8, pp. 99–173. [in Ukr.]

39. Liutarevych, P. (1954). The MTS in the Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 137–166. [in Ukr.]

40. Liutarevych, P. (1955). Figures and Facts about the Famine in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 80–98. [in Ukr.]

41. Martos, B. (1954). The Bolsheviks Conquest of the Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 30–38. [in Ukr.]

42. Miller, M. (1957). Destruction of the Orthodox Church by the Bolsheviks. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 41–60. [in Ukr.]

43. Mirchuk, I. (1955). “Fraternization” of the Slavic Peoples in the Context of the Bolshevik Reality. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 171–182. [in Ukr.]

44. Nahai, S. (1954). Housing Construction and Household Conditions in the USSR. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1, pp. 106–136. [in Ukr.]

45. Nastoishcha, K., Pazdrii, V. (2025). State and Prospects for the Development of Ukrainian Studies in Germany. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian studies), Vol. 1(94), pp. 90–101. [in Ukr.]

46. Nemyron, N. (1990). In the Excited in the Fire of the Capital of Ukraine (To the Glorious Memory of Martyrs for Ukraine in Kyiv in 1941–1942). *In the Struggle for the Ukrainian State. Essays, Memoirs, Testimonies, Chronicles, Documents of the Second World War*. Winnipeg. [in Ukr.]
47. Yaroshynskiy, O., comp. (2015). *Modern Ukrainian Studies: Bibliography (1989–2015)*. Kyiv, 410 p. [in Ukr.]
48. Osadcha-Yanata, N. (1958). Life and Scientific Activity of Prof. Serhiy Horodetskyi. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 13, pp. 105–116. [in Ukr.]
49. Otroshko, L. (2025). Current State of Ukrainian Studies in Great Britain. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (94), pp. 51–72. [in Ukr.]
50. Foreword. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 1. Munich, December 1954, Book 1, pp. 5–10. [in Ukr.]
51. Pidhainyi, S. (1957). Ukrainian National Communism. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 111–142. [in Ukr.]
52. Pliushch, V. (1956). Medical Education and Medical Science in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 82–104. [in Ukr.]
53. Pliushch, V. (1955). Current State of Medical Care for the Population in the Ukrainian SSR and Assessment of its State According to the Sources of the Soviet Medical Press. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 4, pp. 110–130. [in Ukr.]
54. Polonska-Vasylenko, N. (1958). Features of the Ukrainian Orthodox Church. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 59–95. [in Ukr.]
55. Polonska-Vasylenko, N. (1959). Development of Science in the Ukrainian SSR for the Period of 40 Years. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 16, pp. 95–135. [in Ukr.]
56. Poltava, L. (1957). Ukrainian Cinema. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 10, pp. 61–90. [in Ukr.]
57. Popliuiko, A. (1956). Economy of the Contemporary Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 5, pp. 18–70. [in Ukr.]
58. Protsiuk, S. (1956). Construction of a Hydroelectric Complex in Kakhovka Against the Background of the Implementation of the “Big Dnieper” Project). *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 7, pp. 108–165. [in Ukr.]
59. Skopenko, V., Korotkyi, T., Tabenska, T., et al. (2006). *Rektors of Kyiv University 1834–2006*. Kyiv, pp. 223–226. [in Ukr.]
60. Rublov, O. (2005). Institute for the Study of the USSR. *Encyclopedia of History of Ukraine*: Vol. 3: E–Y [online] Available at http://www.history.org.ua/?termin=Instytut_z_vyvchennja_SRSR [in Ukr.]
61. Semchyshyn, M. (1955). System of School Education in Modern Ukraine. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 132–167. [in Ukr.]
62. Solovei, D. (1959). Hunger in the System of Colonial Domination of the CCS Central Committee in Ukraine. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 15, pp. 3–62. [in Ukr.]
63. Solovei, D. (1956). National Policy of the Party and the Government of the USSR in Ukraine in the Light of some of the Latest Facts. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 6, pp. 109–195. [in Ukr.]
64. Solovei, D. (1954). Ukrainian Village in 1931–1933. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 2, pp. 64–79. [in Ukr.]
65. Ukrainian Edition of Radio Liberty: Information that “Destroyed” the USSR. [online] Available at: <https://www.holosameryky.com/a/radio-svoboda-ussr/5046319.html> [in Ukr.]
66. Fedenko, B. (1958). 300th Anniversary of the Pereiaslav Treaty and Soviet Propaganda. *Ukrainian Zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 14, pp. 1–18. [in Ukr.]
67. Fedenko, B. (1957). New Direction of Soviet Schooling and its Social Consequences in Ukraine. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 9, pp. 7–30. [in Ukr.]

68. Fihurnyi, Yu., Shakurova, O., Bezsmertna, N. (2025). Monitoring of Ukrainian Studies Scientific Centers in German-Speaking Countries of Europe. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1(94), pp. 73–89. [in Ukr.]
69. Churchill, W. (1946). *Fulton Speech* ("Fulton Speech") March 5, 1946. [online] Available at: <https://surl.li/ftckjy> [in Eng.]
70. Chyzhevskiy, D. (1955) Soviet History of Ukrainian Literature. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol. 3, pp. 59–81. [in Ukr.]
71. Yurchenko, O. (1956). On One Concept of American-Russian Relations. *Ukrainskyi zbirnyk* (Ukrainian Review), Vol.7, pp. 105–107. [in Ukr.]

Summary

UKRAINIAN STUDIES SEGMENT OF WESTERN SOVIETOLOGY (BASED ON THE MATERIALS OF THE INSTITUTE FOR THE STUDY OF THE USSR IN MUNICH, 1954–1960)

Roman DODONOV

orcid.org/0000-0003-1598-499X

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Director of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv

email: roman.dodonov@knu.ua

Relevance of the research. The article is devoted to the analysis of materials from the journal *Ukrainian Review* published by the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR in Munich. The journal was published in the second half of the 1950s, during the formation of a bipolar world and the Cold War, when, after the death of Joseph Stalin, Nikita Khrushchev continued the strategy of Sovietisation of the occupied Eastern European countries. The Western world required knowledge about the state of the peoples on the other side of the Iron Curtain, which gave rise to numerous Sovietology centres and institutes. It was within the framework of Sovietology that Ukrainian studies developed at that time as its specific historical form.

The purpose of this article is to highlight the Ukrainian studies segment of Sovietology and to recreate the image of Ukraine presented in the materials of the German Institute for the Study of the History and Culture of the USSR (1954–1960).

Conclusions. When assessing the contribution of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR to the development of Ukrainian studies, it is necessary to understand clearly the general function of ideological opposition to the Soviet system for which this institution was created. The results of scientific research by Munich Sovietologists were used by American intelligence and propaganda during the Cold War. The experts of the Munich Institute consciously and purposefully worked to destroy the USSR, bringing closer the moment of the Ukrainian statehood restoration. At the same time, such priorities do not negate the scientific nature of their activities, as American historian Charles O'Connell asserts in his work. Based on an analysis of the biographies of the eight "founding fathers" of the Institute, he concluded that "the initial composition of political opportunists with little scholarly background made it all the easier for the Institute to become the tool of the CIA". Such a categorical conclusion does not take into account

the subsequent personnel dynamics, as a result of which the number of employees at the Munich Institute reached 250, including many prominent scholars. The contribution of leading American Sovietologists who collaborated with the Institute should also be taken into account. Therefore, despite the obvious anti-Soviet orientation of the MIS USSR and the political bias of its staff, the positive contribution of the Institute's scholars to European humanities cannot be denied. Ukrainian studies, as part of Sovietology in the mid-20th century, were an important source of knowledge not only about Ukrainian society but also about the mechanisms of the Soviet empire. Within this discourse, attention was focused on the peculiarities of the national policy of the CPSU and the Soviet government, on the preservation of national identity through language, religion, literature, art, and on exposing historical facts that were banned by Soviet censorship, silenced, or distorted, such as the Holodomor of 1932-1933, Stalin's repressions, deportations, etc. The image of Ukraine that emerges from the pages of the Ukrainian Review captures the achievements and problems of the post-war reconstruction of the Soviet republic and the development of its economy, ideology, and culture. Special attention was paid to the analysis of the industrial development of Soviet Ukraine, demographic, migration and urbanisation processes. It was these studies that contributed to a deeper understanding of the reasons for the further disintegration of the USSR and the establishment of an independent Ukraine.

Keywords: Ukrainian Studies, Sovietology, Cold War, Institute for the Study of History and Culture of the USSR in Munich.